

СУЧАСНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ГРАМАТИЗАЦІЇ : СТРУКТУРНО-СТУПЕНЕВІ ТА ФУНКЦІЙНО-ЯРУСНІ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті схарактеризовано поняття граматизації з простеженням її структурних особливостей, визначенням ступенів процесу граматизації певного мовного елемента. Розкрито закономірності реалізації граматизації на різних ієрархічних рівнях мови та виявлено специфіку функціонування граматизованих елементів. Особливу увагу приділено діагностиці граматизації та кваліфікації граматизованих елементів, їхній інтерпретації в лексикографічній практиці.

Ключові слова: граматизація, семантична карта, повна граматизація, категорійна сема, інтегральна сема, диференційна сема.

У сучасній лінгвістиці теорія граматизації спирається на індоєвропейське порівняльно-історичне мовознавство і типологію мов (Ch. Lehmann¹), що умотивовано загальним напрацюванням теорії аглютинації у зв'язку з концепцією мовних стадій (В. фон Гумбольдт, Ф. Бопп, Г. Фон Габеленц, Б. Дельбрюк, Г. Пауль, А. Шлегель, Ф. Шлегель² та ін.). Термін *граматизація* / *граматикалізація* (фр. *grammaticalisation*) уперше запропонував А. Мейє³, аналізуючи процеси постання граматичних форм і диференціюючи 1) виникнення нових форм за аналогією з уже наявними; 2) перехід самостійного слова на роль граматичного елемента, тобто «набуття граматичного статусу словом, що виступало до цього як автономне»⁴. На позначення останнього процесу та відповідних його етапів А. Мейє використовує термін *граматизація*⁵. Формування методик дослідження граматизації стало актуальним у межах порівняльно-історичної (генетичної) та функційно-комунікативної лінгвістичних парадигм⁶, особливо в німецькій

¹ Lehmann Ch. Thoughts on grammaticalization : a programmatic sketch.— Cologne, 1982.— 307 S.

² Гумбольдт В фон. Избранные труды по языкознанию.— М., 1984.— 400 с.; Bopp F. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen.— Berlin, 1833.— Т. 1–3.— 732 S.; Gabelentz G. fon. Die sprachwissenschaft; ihre aufgaben, methoden und bisherigen ergebnisse.— Leipzig, 1901.— 492 S.; Delbrück B. Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen.— 6. Aufl.— Leipzig, 1919.— 416 S. (Reprint im Georg Olms Verlag, Hildesheim 1976); Пауль Г. Принципы истории языка.— М., 1960.— 501 с.; Schlegel A. W. von . Observations sur la langue et la littérature Provençale.— Paris, 1818.— N 14.— P. 1–122; Шлегель К. В. Ф. фон. Эстетика. Философия. Критика : В 2 т.— М., 1983.— Т. 1.— 480 с.

³ Meillet A. L'évolution des forms grammaticales // Scientia.— 1912.— N 12 (26).— P. 384–400.

⁴ Ibid.— P. 388.

⁵ Ibid.— P. 385.

⁶ Див. праці: Benveniste E. Mutations of linguistic categories // Directions for historical linguistics.— Austin ; London, 1968.— P. 78–92; Блумфилд Л. Язык.— М., 1968.— 608 с.; Greenberg J. H. Anthropological Linguistics.— New York, 1968.— 224 p.; Есперсен О. Философия грамматики.— М., 1958.— 400 с.; Жирмунский В. М. О границах слова // Вопр. языкознания.— 1961.— № 3. — С. 3–21; Kurylowicz J. The evolution of grammatical categories //

мовознавчій традиції другої половини ХХ ст. (пор. терміни *Grammatikalisierung*, *grammatikalisierung*) та почасти у вітчизняній лінгвістиці⁷. Одним з перших визначив граматизацію як «розширення сфери вживання морфеми за переходу від лексичного до граматичного або від менш граматичного до більш граматичного» Є. Курилович, який кваліфікував її як протилежну процесу лексикалізації⁸. Е. Бенвеніст, досліджуючи формування допоміжних дієслів, розглядає питання *мутацій* граматичних категорій, що охоплює і граматизацію⁹.

Т. Гівон власним афоризмом («Сьогоднішня морфологія — це вчорашній синтаксис»¹⁰) певною мірою обґрунтував концепцію граматизації, характеризуючи та диференціюючи поряд з граматизацією *синтаксизацію* (*syntactization*) і *морфологізацію* (*morphologization*)¹¹, що легко виявити в семантичній карті лексеми *бути*¹². Етапними в опрацюванні теорії граматизації є погляди Х. Леманна¹³, який дав визначення понять граматизації та деграматизації. З думками Х. Леманна перегукується дослідження Б. Хайне і М. Рей¹⁴, де універсальні типи мовних змін у процесах граматизації кваліфіковано як «еволюцію, під час якої мовні одиниці втрачають семантичну складність, прагматичну значущість, синтаксичну свободу...»¹⁵.

Особливим постає підхід до розгляду граматизації Пола Хоппера та Елізабет Траугот, які простежують взаємозв'язок граматизації та лексикалізації з послідовним визначенням кількох основних принципів граматизації¹⁶. Джон Байбі¹⁷ та Естен Даль¹⁸ визначили основні формальні та семантичні властивості граматичних показників — «грамів» (англ. *gram*)¹⁹, де застосування останнього поняття цілком мотивоване.

Diogenes. — 1965. — N 51. — P. 55–71; Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. — К., 1966. — 324 с.; *Сенур Э.* Избранные труды по языкознанию и культурологии. — М., 1993. — 656 с.

⁷ Див. ґрунтовний аналіз літератури з питання граматизації в дослідженні Т. А. Майсак (*Майсак Т. А.* Типология грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции. — М., 2005. — 480 с.).

⁸ *Kurylowicz J.* Op. cit. — S. 69.

⁹ *Benveniste E.* Op. cit. — S. 89.

¹⁰ *Givón T.* Historical syntax and synchronic morphology : an archaeologist's field trip // Chicago Linguistic Society : Papers from the 7th Regional Meeting [of The] (April 16–18, 1971). — Chicago, 1971. — P. 413.

¹¹ *Ibid.* — P. 414, 417.

¹² *Загнітко А. П.* Теоретична грамати́ка української мови. Морфологія. Синтаксис. — Донецьк, 2011. — 992 с.

¹³ *Lehmann Ch.* Thoughts on grammaticalization : a programmatic sketch. — Cologne, 1982. — 307 p.

¹⁴ *Heine B.* Grammaticalization and reanalysis in African Languages. — Hamburg, 1984. — P. 124–154.

¹⁵ *Ibid.* — P. 15.

¹⁶ *Hopper P. J.* Grammaticalization. — Cambridge, 1993. — 215 p.

¹⁷ *Bybee J. L.* A Study of the Relation between Meaning and Form. — Amsterdam, 1985. — 235 p.

¹⁸ *Bybee J. L., Ostern D.* The Creation of Tense and Aspect Systems in the Languages of the World // *Studies in language.* — 1989. — 13.1. — P. 51–103; див. також: <https://benjamins.com/catalog/journals/sl.13.1.03byb/details>.

¹⁹ Характеризуючи поняття «грам» (його запропонував один з найвідоміших фахівців у галузі загальної морфології, теорії граматики Дж. Байбі), В. О. Плу́нґян констатує, що в морфології немає «загальноприйнятого однослівного терміна ... для найменування морфеми, що виражає граему (тобто для позначення ... матеріального носія граеми). Зазвичай у цьому значенні використовують термін *показник* (англ. *marker*), але цей термін виступає точним та однозначним тільки за додавання відповідного означення (*граматичний показник*). У сучасній граматичній типології ... в цьому значенні досить продуктивно використовують термін *грам...*» (*Плу́нґян В. А.* Введение в грамматическую семантику : Граммат. значения и граммат. системы языков мира. — М., 2011. — С. 22).

Загалом у сучасній лінгвістиці (англістиці, германістиці, полоністиці, русис-тиці, україністиці та ін.) усталився термін *граматизація* (англ. *grammaticalization*, поряд із *grammaticization* і *grammatization*²⁰, яку слід розуміти як процес. Останній спричиняє ослаблення (більшою чи меншою мірою) лексичного (предметного) значення одного з компонентів словосполучення з послідовним перетворенням з лексично значущого в напівслужбове та службове слово, у якому повністю домінує граматичне значення²¹. Розуміння граматизації як процесу мотивоване тим, що в кожній миті вживання лексема змінює свою сполучуваність і набуває властивих їй ознак відтворюваності в такій моделі. Граматизація як процес виявляється в поступовій втраті семантичного наповнення та лексичної самодостатності певного слова, що здебільшого підтверджується еволюцією дієслова *бути*, яке в граматичному ладі мови набуло регулярного показника майбутнього часу в поєднанні з інфінітивом, напр.: «Спинуся я і довго буду слухать» (Л. Костенко), «Буду я навчатись мови золотої» (А. Малишко), «Буде в пісні жить моя душа» (П. Воронько), в інших реалізаціях виявляє свою самодостатність, зокрема в сполученні з локативним компонентом: «По всьому видно: діти були в селі» (Гр. Тютюнник), «В аудиторії були письменники, які розповіли про нові видання і прочитали власні твори» (Україна молода, 2004, 17 серп.), «Молодь вся була на полі, Бо якраз настали жнива» (Леся Українка), а також реалізує семантику екзистенційності: («[Марія:] У батька була я, мене завжди шанували» (Н. Кобринська), «Був собі колись-то якийсь-то маляр» (Г. Квітка-Основ'яненко). Увесь спектр функціонування дієслова *бути* та його значень²² можна встановити за умови простеження вичерпних його контекстних оточень. Е. Бенвеніст диференціював два різні дієслова *бути*: дієсловозв'язку, що виступає «граматичним показником тотожності», та екзистенційне дієслово *бути*²³. На статус першого вияву дієслова *бути* в лінгвістиці існує два протилежних погляди. Поширеним на ґрунті функціонування дієслова *бути* як зв'язки є виділення особливого частиномовного класу слів-зв'язок²⁴ (пор. погляди В. В. Виноградова, О. В. Горпинича²⁵ та ін.), а також кваліфікація *бути* як суто морфологічного складника форми майбутнього часу («За тобою завше будуть мандрувати очі материнські і білява хата» — В. Симоненко) — морфологізація, за Т. Гівоном²⁶. Дієслівна лексема *бути* як внутрішньореченневий компонент складеного іменного присудка з нульовим («Прекрасна людина в бою за Батьківщину» — О. Довженко) та ненульовим («Мати є справжньою господинею на цьому великому господарстві» — Україна молода, 2004, 11 верес.) вираженням послідовно реалізує функцію допоміжності, — синтаксизація, за Т. Гівоном²⁷. Водночас існує думка про лексичну повнозначність та функційну

²⁰ Lass R. *Historical Linguistics and Language Change*.— Cambridge, 1997.— 354 p.

²¹ Пор.: Жирмунский В. М. Знач. праця.— С. 3–21.

²² Пор.: Radischeva E. V. Локативное и экзистенциальное значение глагола *быть* // *Russian Linguistics*.— 2008.— Vol. 32.— P. 147–158.

²³ Бенвеніст Э. *Общая лингвистика*.— М., 1974.— 440 с.

²⁴ Найпослідовніше такий підхід аргументував В. В. Виноградов, який виділив зв'язки як окремий клас і водночас наголошував, що форма «буду не приєднує ніяких додаткових лексичних значень до поєднуваного з нею інфінітива, крім значення майбутнього часу», тому похідні утворення на зразок *буду читати* не можна вважати «вільним поєднанням двох слів або двох форм», тому що це «одна складна (аналітична) форма майбутнього часу дієслова ..., це цілісна граматична єдність» (Виноградов В. В. *Русский язык* (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие.— 3-е изд., испр.— М., 1986.— С. 463).

²⁵ Горпинич В. О. *Морфология української мови*.— К., 2004.— 336 с.

²⁶ Givón T. *Op. cit.*— P. 415.

²⁷ *Ibid.*— P. 418.

самодостатність елемента *бути* у складі форми майбутнього часу, підтвердженням чого є відсутність його позиційного закріплення та можливість вільного препозитивного й постпозитивного переміщення щодо інфінітива з необмеженою кількістю слів між ними²⁸, пор.: «*Буду* матері слово у серці носити» (С. Литвин) → *Матері *буду* слово у серці носити²⁹ ↔ *Матері слово *буду* у серці носити ↔ *Матері слово у серці *буду* носити ↔ *Матері слово у серці носити *буду*. Семантична карта дієслова *бути* постає адекватною тоді, коли вичерпно враховано особливості співвідношення в його лексичній структурі відповідних сем: категорійної семи 'буття, існування' з її інтегральними семами 'характер суб'єкта', 'орієнтованість щодо додаткового об'єкта', 'характер позначуваного дієсловом процесу'. Інтегральна сема 'характер суб'єкта' реалізується в диференційних семах 'конкретність', 'абстрактність', 'істота', 'неістота', 'пасивність', 'експліцитність', 'імпліцитність', інтегральна сема 'орієнтованість щодо додаткового об'єкта' — в диференційних 'просторовий локалізатор', 'темпоральний локалізатор', 'особистісний локалізатор', інтегральна сема 'характер позначуваного дієсловом процесу' — в диференційних семах 'нелокалізованість у просторі', 'нелокалізованість у часі', 'відсутність належності'³⁰. Категорійна сема виступає як регулярна, її поступова втрата засвідчує перехід від автосемантичності до синсемантичності, службовості, пор.: «*Єсть* карії очі — як зіроньки сяють» (Т. Шевченко), «Станемо якомсь *бути* на світі, — хоч не жити, дак *бути*» (Ганна Барвінок) — автосемантичність і «*Ніч була* ясна, я стежками біг» (Д. Павличко) — синсемантичність. Навіть у функції допоміжного елемента дієслівна лексема *бути* зберігає категорійну сему в її пунктирному вияві.

Визначення закономірностей граматизації вимагає укладання семантичної карти лексеми, що розкриває закономірності її сполучуваності, регулярність заповнення лівобічних та правобічних позицій, нейтралізацію тих чи тих інтегральних і диференційних сем, унаслідок чого постає встановлення напрямів «розмивання» категорійної та інтегральних сем, втрата особливого силового поля категорійної та повне нівелювання інтегральних сем. Так, актуалізація інтегральної семи 'орієнтованість щодо додаткового об'єкта' у слова *бути* супроводжується диференційними семами 'просторовий локалізатор' («*Була* донька тоді в батька, хотіла щось зрозуміти зі сказаного» — Ганна Барвінок) та 'особистісний локалізатор' (*Була* донька тоді в *батька*), що свідчить про її автосемантичність.

Повна семантична карта лексеми уможливило вияв початкового етапу граматизації, що простежується на перетворенні певних придієслівних (постдієслівних / задієслівних) компонентів у допоміжні, так звані аналітичні синтаксичні морфеми — *йти наперекір* → *йти наперекір доли* — нім. *dem Schicksal widerstehen*³¹ (рос. *противиться судьбе*): «*Kannst dem Schicksal widerstehen, / Aber manchmal gibt es Schläge; / Will's nicht aus dem Wege gehen, / Ei, so geh' du aus dem Wege!*» (J. W. von Coethe), пор. також бездієслівний вислів *наперекір доли* — нім. *dem Schicksal zum Trotz*; пор. також нім.: *ein solches Verhalten liefe*

²⁸ Мигирин В. Н. Очерки по теории процесса переходности в русском языке. — Бельцы, 1971. — 187 с.

²⁹ Зірочкою «*» позначено можливі варіанти аналізованого речення.

³⁰ Див.: Лопушанская С. П. Изменения семантической структуры русских бесприставочных глаголов в процессе модуляции // Русский глагол (в сопоставительном освещении) : Сб. науч. тр. — Волгоград, 1988. — С. 5–19; Бондаренко О. В. Семантика и функционирование глагола *быть* в песнях казаков // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. 2 : Развитие и функционирование рус. яз. — 2008. — № 1(7). — С. 27–31.

³¹ З особливостей структури та функційного навантаження німецькомовних конструкцій консультації надала проф. Л. М. Ягупова.

seinen eigenen Interessen zuwider 'Таке відношення йшло б наперекір (всупереч) його власним зацікавленням', *das läuft den Vorschriften zuwider* 'Це йде всупереч приписам'; *перебувати зовні* («Зовні вона червоною глиною помазала деревини, а на стиках — синькою, і її убога оселя своїм вікном-шибкою веселіше глянула на світ» — О. Черногуз) → *перебувати зовні будинку* («Білий кінь бігав зовні стайні, намагаючись перестрибнути через огорожу» — В. Дрозд) — нім. (за межами будинку) — *draußen sein* (зовні, на вулиці) → *перебувати зовні будинку: außerhalb eines Raumes, Gebäudes*; пор. також різні випадки перехідності між службовими та повнозначними словами, зумовлені різними ступенями граматизації, на зразок: *у селі — навколо села — посеред села; серед весни — протягом весни — всередині весни*; нім. *im Dorf — um das Dorf herum — mitten im Dorf; mitten im Frühling / im Frühling* (укр. *весною*) — *im Laufe des Frühlings / während des Frühlings — mitten im Frühling*.

У граматизації чітко виявляються функційність (позиційна → лінійна → синтагмальна), еквівалентність, аналоговість, цілісність того чи того утворення. Основними ступенями граматизації, наприклад, в українській та німецькій мовах є: 1) часткова втрата семантичної достатності лексеми у відповідній синтагматичній моделі, пор.: *називатися старшим, керувати аспірантами* — нім. *Doktoranden betreuen, командувати полком* — нім. *ein Bataillon / Regiment befehligen* і под.; 2) перетворення лексеми в напівповнозначну: *робити модель* — нім. (залежно від того, що саме за модель: модель судна — *bauen*, ляльку Барбі — *basteln, anfertigen* — виготовляти і т. ін.), *робити обшук* — нім. *Akk. durchsuchen, робити спробу* — нім. *einen Versuch machen / unternehmen = versuchen, etw. zu machen* та ін.; 3) набуття статусу неповнозначності: *мати надію* — нім. *auf Akk. hoffen, мати мрію* — нім. *von Dat. träumen, мати відчуття* — нім. *ein Gefühl haben* тощо.

У цьому випадку особливої уваги заслуговує один з різновидів предиката, пов'язаний з явищем граматичного аналітизму. «Морфологічний аналітизм у своїй основі генетично зумовлений різноманітними процесами граматизації словосполучень... Граматизація ж словосполучень зумовлена втратою лексичного значення одного з компонентів... На морфологічний статус граматичного словосполучення вказують 1) регулярність, 2) передбачуваність, 3) обов'язковість і 4) введення в парадигму флективних форм ...»³².

Різновидом граматизації є синтаксичний аналітизм з його нерівнорядними виявами, одним з яких «постає тип конструкції з повнозначним дієсловом, що поширене сильнокерованим валентнозумовленим другорядним членом речення. Останнім часом подібне утворення витлумачувано як функційний вияв простого дієслівного присудка на підставі його синонімічності особовій формі дієлова, пор.: *видати наказ — наказати, вести бесіду — бесідувати, проводити агітацію — агітувати, організувати пропаганду — пропагувати, зробити розпорядження — розпорядитися, закінчити розмову — порозмовляти*. У подібних випадках наявне розширення поняття предикативності аж до встановлення меж повної семантичної достатності»³³. Такі реалізації конструкцій є описовими предикатами, що виступають непрямими номінаціями, утворюваними дієслівним компонентом із переосмисленим вихідним значенням та іменним компонентом, їм властива значеннева цілісність і функція простого дієслівного при-

³² Загнітко А. П. Теорія граматики і тексту. — Донецьк, 2014. — С. 221–229.

³³ Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. — Донецьк, 2001. — С. 50.

судка у формально-граматичній структурі речення. Описовому предикату як одному з напрямів граматизації властивий особливий статус з-поміж лінгвістичних одиниць через те, що він є одиницею «вторинної номінації» і за структурним виявом — «зв'язаним сполученням»³⁴. У цих сполуках кожне слово має своє лексичне значення, свою граматичну форму, загальне ж їхнє значення передає семантику дієслова, співвідносного з дієслівно-іменною сполукою. На думку деяких дослідників, такі сполуки справді є описовими, виражаючи ту саму думку, що «й прості дієслова, утім, надають їй нового відтінку, тому що в мові кожна форма має свій власний зміст, напр.: *держать речь — говорить*; інші ж слугують для доповнення відсутніх форм дієслів, напр.: *вести знакомство, вести дружбу*»³⁵. Узагалі описові звороти виникли не як лексичні дублети відповідного одиничного дієслова, а як один з активних і стилістично навантажених прийомів позначення дії, стану, процесу.

У системі мови не кожне дієслово має потенціал продукування описового дієслівно-іменного предиката — це властиве «вербалізаторам» (У. Вайнрайх) або «предикаторам»³⁶. Ядерно-смысловим центром описового дієслівно-іменного предиката є іменний компонент, а дієслово-вербалізатор реалізує граматичну предикативність, виступає носієм категорійного значення дієслівності³⁷. Деякі лінгвісти схильні вважати, що дієслово у складі дієслівно-іменних сполук повністю десемантизоване і постає як носій суто структурної функції, перетворюючись на своєрідну зв'язку (П. Адамець, У. Вайнрайх, В. Дерibas, М. Прокопович)³⁸, інші констатують, що повної десемантизації дієслів у дієслівно-іменних сполученнях не спостерігається (Р. Гайсіна, В. Кузьменкова)³⁹. Загалом говорити про повну десемантизацію дієслівного компонента в таких структурах можна тільки з певними застереженнями, тому що свій категорійний потенціал навіть у разі прямування до повної десемантизації дієслівний компонент передає іменному.

Термін «описові предикати» і чи не перше його визначення введено до наукового обігу В. Белошпаквою⁴⁰, хоча його вияв як особливої конструкції було зацентовано і запропоновано первинний опис лінгвістами набагато раніше. Поглиблюючи погляди В. Белошпаквої, описовий предикат слід кваліфікувати як двослівну одиницю непрямой номінації, утворюваної дієслівним компонентом і залежним іменним компонентом, що сприймається як семантично цілісна і виконує одну з відповідних формально-синтаксичних функцій: присудок; підмет і присудок. Через це інколи такі конструкції розглядають як «розщеплений присудок» або особливе

³⁴ Теля В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996. — С. 145–147.

³⁵ Буслев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. — М., 1959. — С. 509.

³⁶ Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. — К., 1979. — С. 42.

³⁷ Арутюнова Н. Д. О номинативной и коммуникативной моделях предложения // Известия Академии наук СССР. — 1972. — № 1. — С. 39–43

³⁸ Адамець П. Порядок слов в современном русском языке. — Прага, 1966. — С. 48–57; Вайнрайх У. Знач. праця. — С. 87–91; Дерibas В. М. Устойчивые глагольно-именные словосочетания русского языка. — М., 1983. — 256 с.; Прокопович Н. Н. Об устойчивых сочетаниях аналитической структуры в русском языке советской эпохи // Мысли о современном русском языке : Сб. статей. — М., 1969. — С. 47–57.

³⁹ Гайсіна Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. — Саратов, 1981. — 195 с.; Кузьменкова В. А. Типология описательных предикатив и их аналогов в современном русском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 2000. — 22 с.

⁴⁰ Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошпаквой. — М., 1989. — С. 356–387.

«розгортання» повнозначного слова з компенсційним виявом у постпозиції. Тому не випадково П. Лекант називає конструкції на зразок *терпіти муки, зазнати невдачі, зазнавати щастя* («За що, Боже, за що Мій синочок *терпить* таку муку» — В. Паюк, «Чергова спроба налагодження діалогу з учнями *ззнала невдачі*» — Освіта України, 2014, 12 серп.) дієслівно-іменними зворотами ⁴¹.

Досить проблемним є функційно-синтаксичне кваліфікування конструкцій на кшталт *мати щастя, робити обшук* у теорії граматизації. За В. Кузьменковою, на рівні формальної структури — це присудок + додаток (прямий чи непрямий) ⁴², інші визначають їх як прості дієслівні присудки: «Простий присудок може бути виражений описовим дієслівно-іменним зворотом: *робити посадку, надавати наснаги, віддавати перевагу, справляти враження, виявляти довіру, чинити опір, стати в пригоді, виявити турботу, мати потребу, зазнавати щастя, набутти поширення, упадати у розпуку* ... Такий присудок слід кваліфікувати як функційно еквівалентний простому присудку, вираженому особово-дієслівною формою» ⁴³. Очевидно, останній підхід переконливіший, оскільки семантична злитність компонентів описового предиката такого вияву дає підстави з формальних позицій кваліфікувати їх як один член речення, а саме — присудок, а не як присудок і додаток, що засвідчує одну з активних тенденцій граматизації в синтаксисі в межах однієї внутрішньореченнєвої позиції.

Описові предикати співвідносяться із синонімічними конструкціями. Так, Г. Золотова ⁴⁴ відзначає, що різноманітність наявних у мові варіативних синонімічних форм відбиває взаємозв'язок, протиріччя і складність відношень між системою позамовних реалій і системою їхньої репрезентації мовними засобами. Наприклад, повідомлення про ознаку предмета може бути прямим через відповідне визначення ознаки — прикметником, або ж непрямим — іменником з дієсловом-зв'язкою, пор.: *Верблюди витривалі* — прямий спосіб і *Верблюди відзначається (характеризується) витривалістю* або: *Верблюди притаманна витривалість; Верблюди характеризує витривалість / Верблюди вирізняє витривалість / Для верблюда характерна (типова) витривалість* — іменник, що позначає ознаку, не співвідноситься з іменем предмета безпосередньо, він використовує допоміжні слова: *відзначається / характеризується / притаманна / вирізняє / характерна* тощо. У порівнюваних прикладах насамперед зберігаються, хоча і змінюють свою морфологію, назва характеризованого предмета і назва ознаки, але вони залишаються предикативно зіставлюваними. Нові слова (*відзначається / характеризується / притаманна / вирізняє / характерна* тощо) не вносять у речення нових реалій, понять, ознак та ін., вони лише виявляють лексично такі елементи значення, які імпліцитно були присутні в компонентах первинної моделі. Отже, усі додаткові слова, що з'явилися в синонімічних конструкціях, є допоміжними засобами різного оформлення тих самих компонентів, поєднання яких утворює інваріантне, типові значення конструкцій обох синонімічних рядів.

Для повідомлення про предмет і його дію виражена дієсловом назва дії безпосередньо співвідноситься з іменем суб'єкта, виконавця дії: *Письменник подорожує. Хлібороби сіють. Контролер перевіряє білети*. Та сама дія, названа від-

⁴¹ Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. — М., 1976. — 145 с.

⁴² Кузьменкова В. А. Знач. праця. — С. 7.

⁴³ Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. — С. 151.

⁴⁴ Золотова Г. А., Ониненко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. — М., 1998. — С. 228–229.

повідним іменем, вимагає для співвіднесення з іменем суб'єкта допоміжного слова: *Письменник здійснює подорож. Хлібороби проводять сівбу. Контролер здійснює перевірку білетів*⁴⁵. Такі конструкції слід кваліфікувати як описові предикати, що функційно виступають одним з активних напрямів граматизації (синтаксизації). У концепції Г. Золотової — це функційні вияви певного змісту. Основну увагу вона зосереджує на варіантах сполучень різнооформлених, але рівнозначних структурно-сміслових, або семантико-синтаксичних, компонентів моделей, наголошуючи, що спільність «інваріантного значення моделей, характеру структурно-сміслових відношень між рівнозначними компонентами і внаслідок цього — взаємозамінюваність моделей з відповідними смисловими і стилістично-ситуативними обмеженнями дозволяє вважати моделі варіативного ряду синтаксичними синонімами»⁴⁶. Така синонімічність не виступає узвичаєною і загальностилістичною, тому що вживання тих чи тих варіантів є стилістично обмеженим або стилістично закріпленим явищем.

Описові предикати за своєю структурою є поєднанням слів, тому, певною мірою, наближені до власне-словосполучень і до фразеологізмів. Водночас вони суттєво відрізняються від останніх. Кваліфікація описових предикатів як фразеологізмів умотивована розглядом низки перифрастичних утворень як фразеологізмів. Витоки такого підходу можна знайти в концепції Ш. Баллі⁴⁷, який аналізовані поєднання назвав перифразами простих дієслів і виділив в окремий фразеологічний тип, що є перехідним між фразеологічною групою (сполучення, в яких окремі слова зберігають відносну самостійність) та фразеологічною єдністю (сполучення, де наявна повна зв'язність компонентів). Тут виразно проступає проблема визначення місця таких утворень за межами фразеології і словосполучення. Такий підхід є вагомим і спонукає до поглибленого проникнення в сутність утворень на зразок *мати радість, зазнати нещастя*.

Останнім часом з'явилася низка досліджень, завданням яких є розрізнення власне-фразеологізмів та дієслівно-іменникових словосполучень на підставі наявності в них не тільки спільного, але й відмінного (П. Лекант, В. Розанова⁴⁸ та ін.), що засвідчує ще один з напрямів сучасної теорії граматизації — встановлення ступеня (семантичного, структурного, позиційного, функційного) злиття компонентів. Суперечливість деяких тверджень, розбіжність у розумінні використовуваних термінів, що неадекватно передають мовне явище, неврахування функцій дієслівно-іменних сполук актуалізують розгляд спільного й відмінного у власне-фразеологізмах і мовних одиницях, які доцільно кваліфікувати як описові словосполучення. Неусталеність і розбіжність поглядів на дієслівно-іменникове словосполучення слід мотивувати тим, що з-поміж характерних для фразеологічних одиниць ознак наявні такі, які стосуються й дієслівно-іменних сполук. Останнє зумовлює складність розмежування досліджуваних одиниць і спричиняє їхнє ототожнення. До таких ознак належать: 1) стійкість (усталеність лінійного розташування), 2) відтворюваність (беруться як готові), 3) еквівалентність слову за значенням (здебільшого наявні синоніми або ж можливі прогностично синонімічні вияви) і синтаксичною функцією, 4) втрата (часткова / повна) самостійного лексичного значення слів. Аргументувати їхню відмінність чи по-

⁴⁵ Там же. — С. 299.

⁴⁶ Там же. — С. 231.

⁴⁷ Баллі Ш. Французская стилистика. — М., 1961. — С. 94.

⁴⁸ Лекант П. А. Знач. праця; Розанова В. В. Синонимия устойчивых глагольно-именных сочетаний в современном русском языке // Очерки по синонимике современного русского литературного языка / Отв. ред. А. П. Евгеньева. — М.; Ленинград, 1966. — С. 47–68.

дібність (аж до ототожнення) можна, тільки спираючись на діагностику диференційних ознак у дієслівно-іменних сполук.

За твердженням В. Жирмунського, «зазвичай граматизації підлягають слова, яким властиве ширше (загальне) значення»: це дієслова «широкої семантики» на зразок 'мати' ('володіти') і 'починати' ('ставати'), і далі — «дієслова спокою та руху», модальні дієслова, особові займенники, вказівні та неозначені займенники, «прислівники місця та інші обставинні слова»⁴⁹. Граматизація постає не одномоментною, для її реалізації необхідні відповідні ступені семантичних зрушень у слові.

Лексикалізація не виступає зворотним процесом щодо граматизації, тому що внаслідок її дії наявне «об'єднання групи слів з розвитком нового значення цілого (граматичного або лексичного), відмінного від значення суми його частин»: лексикалізація словосполучення — це «перетворення групи слів у більш-менш стійку фразеологічну єдність, що становить у смисловому плані фразеологічний еквівалент із займенником слова»⁵⁰.

Питання граматизації в сучасних мовах належить не до суто синхронної площини, у розрізі якої складно не лише встановити основні закономірності видозміни тих чи тих конструкцій, а й простежити набуття ними відповідної регулярності. Дослідження граматизації спирається на «процесуальний підхід» (В. Жирмунський), тому що тільки в цьому випадку легко встановити етапність граматизації. Початковим виявом граматизації тут постає нерегулярність синтагмальної позиції в синтаксисі на зразок *робити обшук*, *робити стрибок* — нім. *einen Sprung machen*, *робити вправи* — нім. *Übungen machen*, *робити подвиг* — нім. *eine Heldentat begehen / vollbringen* (офіційно-ділове, високе — рос. *свершить*) / *eine Heldentat machen* (більш розмовне); (пор. *робити стіл* — *einen Tisch bauen*: *Einen Tisch selber bauen*⁵¹ / *anfertigen* (виготовляти) — *Tisch nach Maß anfertigen / herstellen* (виробляти): *Ich wollte mir schon seit einiger Zeit einen kaufen, aber da ich ja jetzt das Bastelfieber habe, könnte ich doch selber einen Tisch herstellen*⁵² / *einen Puppentisch basteln* (змайструвати)⁵³. Для лексеми на кшталт *робити* істотним є синтагмальний плеоназм *робити роботу*, позначаючи спільно з останньою (1) 'займатися якою-небудь справою, діяльністю'; пор. також нім. *seine Arbeit machen*. До лексеми *робити* прилягають лексеми *працювати*⁵⁴ і *трудитися*, пор. нім. *machen, tun, arbeiten*. Значення (1) в більшості його синтагмальних виявів засвідчує один з перших етапів граматизації — відносну нерозкладність та можливість функційної заміни одним словом: *робив ревізію* → *ревізував*; *робив уступку* → *уступав*; *робила перев'язку* → *перев'язувала*; *відхід робили* → *відходили*. Тут нормативно не можлива заміна дієслова *робити* будь-яким з його синонімів (*працювати, трудитися*), що засвідчує регулярну обмежувальну сполучуваність аналізованої дієслівної лексеми. Водночас подібна ознака вказує на більшу давність конструкцій з дієсловом *робити* та його усталену сполучуваність з поступовим розмиванням власної семантич-

⁴⁹ Жирмунский В. М. Знач. прая. — С. 25.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ www.bau-anleitungen.com/bauanleitung-tisch-selber-bauen.

⁵² www.woodworker.de.

⁵³ Пор.: Словник української мови : В 11 т. — К., 1977. — Т. 8. — С. 582; Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : В 4 т. — К., 1997. — Т. 4. — С. 25.

⁵⁴ Див.: Словник української мови. — К., 1976. — Т. 7. — С. 521; Словарь української мови. — К., 1996. — Т. 3. — С. 402.

ної достатності (перший (семантичний) ступінь граматизації з чітко простежуваною регулярністю на синтаксичному рівні).

У низці фіксованих сполук української мови функційна заміна синонімами, де стрижневе слово продукує синонім — похідне дієслово, неприпустима, що мотивовано відносною втратою лексичного значення дієслівним елементом *робити* та перенесенням основного значення на другий компонент усталеної сполуки, пор.: *робити візит (візити) → *візитувати; робити коліно → *колінувати; робити своє діло → *ділувати; робити сцену → *сценувати.*

Синонімічне дієслово *працювати* в українській та німецькій мовах має регулярний вияв сполучуваності з іменниками — найменуваннями професій, що в цій моделі набуває синсемантичного статусу (семантичний + лексичний рівні граматизації): *працювати лікарем* (пор. нім. *Wenn Sie in Deutschland als Arzt / Ärztin tätig sein wollen, Wenn Sie nur für einen begrenzten Zeitraum in Deutschland als Arzt / Ärztin arbeiten wollen, können Sie eine befristete Berufserlaubnis beantragen*), *працювати викладачем, працювати стельмахом* (= *лікарювати, викладати, стельмахувати*). Менш поширені в цій моделі дієслова *робити* і *трудитися*, що мотивовано значною мірою їхньою стилістичною специфікацією.

Особливості та закономірності граматизації простежуються в її основних ступенях (частковий / напівповний / повний) та на відповідних рівнях (семантичному, лексико-семантичному, синтаксичному, морфологічному). Граматизація належить до процесуальних явищ, аналіз яких слід здійснювати на тривалому історичному зрізі, а її результати легко встановлювати на матеріалі різносистемних мов.

A. P. ZAHNITKO

MODERN REGULARITIES OF GRAMMATIZATION: STRUCTURAL-STAGE AND FUNCTIONAL-LONGLINE IMPLEMENTATIONS

Grammatization concept with tracing its structural characteristics, determining the degree of grammatization process of certain linguistic element is characterized. Regularities of grammatization implementation at different hierarchical levels of language are disclosed and specificity of functioning grammatized elements is revealed. Particular attention is paid to diagnosis of grammatization and qualification of grammatized elements, their interpretation in lexicographical practice.

Keywords: grammatization, semantic map, complete grammatization, categorial seme, integral seme, differential seme.